

1981 - 4(4)

SOMMAIRE CONTENTS INHOUD

[Miscellanea](#)

[J. David. - De middeleeuwse hoefstal](#)

[A. Linters. - Industriële archeologie in Vlaanderen begint zich te organiseren](#)

[Recensiones](#)

MISCELLANEA

SARTONIA cesse de paraître

Dédiée au gantois George Sarton, historien des sciences, professeur à Harvard, la revue Sarton fut créée en 1966. Publiée très régulièrement sous la direction du Prof. Ir J. B. Quintyn de l'Université de Gand, cette revue fut, pendant quelques années, la seule publication périodique belge consacrée à l'histoire des sciences et des techniques. Le numéro de décembre 1981 en sera la dernière livraison.

The Teaching of History

A call for papers for a regional conference on The Teaching of history, to be held March 26-27 (1982) at New Rochelle, has been issued.

Send proposals to :
Dr Ernst A. Menze,
Conference Chair,
Iona College,
New Rochelle, NY 10801, USA.

Ethnicity and Labor in the Anthracite Region

The Pennsylvania Historical and Museum Commission is planning a symposium on Ethnicity and Labor in the Anthracite Region to be held at the Anthracite Museum of Scranton in the Fall of 1982. The papers will be published. Suggestions for topics or papers are requested. Write to:

The Director,
Anthracite Museum Complex,
R. D. 1., Blad Mountain Road,
Scranton, PA 18504, USA.

The Charles BABBAGE Institute

Dr Arthur L. Norberg has accepted the position as Director of the Charles Babbage Institute. Norberg brings with him an outstanding background in the administration of projects in the history of science and technology.

Prior to joining CBI, he was Program Manager for the National Science Foundation's program in Ethics and Values in Science and Technology.

From 1973 to 1979, Norberg was Research Historian in the Bancroft Library at the University of California, Berkeley, heading their history of science and technology project.

Norberg has also taught courses in the history of science, physics and astronomy, and worked as a research scientist in industry.

Norberg received his Ph. D. in the history of science from the University of Wisconsin in 1974. His M. S. and B. S. degrees are in physics and mathematics. He has been active in many professional societies including the History of Science Society and the Society for the History of Technology.

DE MIDDELEEUWSE HOEFSTAL

Johan DAVID

Conservator,

Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen

Résumé

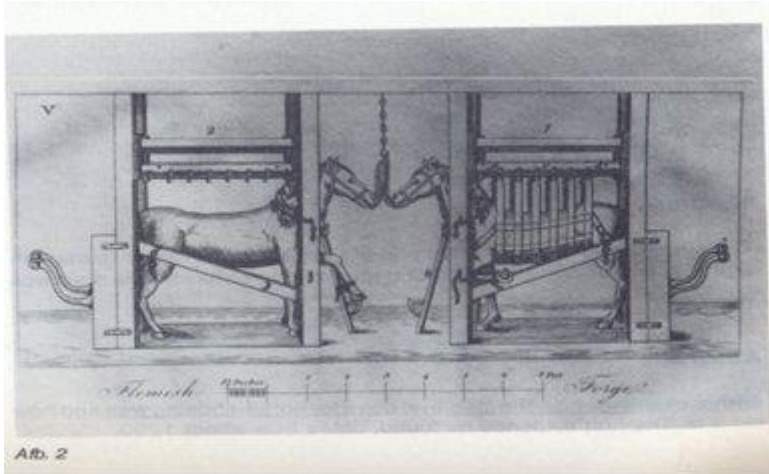
L'auteur cherche à déterminer l'âge et l'aspect du travail de maréchal-ferrant au moyen âge. La première trace de son existence date d'environ 1200.

Abstract

Author examines how the medieval trave for horse-shoeing was and how old it is. The first evidence he found, dates from about 1200.

Afb. 1

Afb.2

De Hoefstal, ook noodstal en travalje [[Ook stravelje, strevalje, enz. (Ghijsen, 1968). De ontlening aan het Frans travail, dat nu nog de hoefstal aanduidt, is niet jong. Het woord komt reeds voor in het Brugse Livre des métiers van ca. 1340: ende zegh den smet dat hi legghe / den perde de brake / eer hij 'tsteke / in de travaille (Gessler, 1931).]] genoemd, bestaat hoofdzakelijk uit vier houten met elkaar verbonden stijlen, waartussen een paard of een rund tijdens het beslaan of tijdens een medische bewerking geplaatst kan worden. Aldus is het werk van de hoefsmid lichter - men moet het dier niet vasthouden, de poot rust op één van de horizontale balken of stangen -, en veiliger omdat het dier niet kan springen of slaan.

Deze studie loopt niet over de min of meer vernuftige en nuttige wijzigingen, die het toestel in de loop van de 19de en de 20ste eeuw onderging. Ze wil enkel nagaan hoe de gewone hoefstal, die in « geen enkel van de talrijke steden en dorpen » (Radcliff, 1819) ontbrak, er in de middeleeuwen uitzag, en hoe oud hij is.

De hoefstal van onze dorpssmeden is zo'n 0,70-0,80 m breed. De voor- en achterstijlen staan op ca 1,1m van elkaar en zijn met elkaar verbonden, bovenaan door horizontale, onderaan door meestal schuine balken. Vooraan zijn twee ogen op de stijlen bevestigd, achteraan twee kromme ijzeren stangen met twee of vier gaten op het einde. Door de ogen en door de gaten glijden twee stangen, die de hoefstal sluiten. De te bewerken voorpoot van het dier wordt op de schuine zijbalk gelegd en vastgebonden; hiervoor is aan elke zijde een haak voorzien. De achterpoot komt op de dwarsstang. Niet zelden wordt vooraan nog een verplaatsbare balk aan de horizontale bevestigd, waarin een ca 10 cm lang stuk ijzer steekt of waarop een houten klos geschroefd is. Hierop zet het paard zijn voorpoot bij het omnieten, d.i. « een klein gedeelte van de nagelkling omslaan, ten einde het vastzitten van de nagel te bevorderen » (Kroon et al., 1953). Het Museum voor de Oudere Technieken te Grimbergen bezit een dergelijke hoefstal (afb.1)[[De hoefstal, afkomstig van I. Vermeren, « de smid van Lint » (Grimbergen), staat voorlopig naast de Tommenmolen.]]

Op sommige hoefstallen bouwde men een windas, waarmee men het dier even kon optillen. Deze inrichting is vooral nuttig voor zware hengsten, die op drie poten gauw moe worden. Eén of meer riemen onder de buik draagt dan hun gewicht. Ook wanneer het dier te wild is, wendt men dat middel aan. Het windas lijkt in onze streken weinig gebruikt geweest te zijn, hoewel T. Radcliff er een duidelijke afbeelding van geeft (afb. 2)[[Radcliff, 1819, plaat 5 en p. 218: should the horse be extremely vicious indeed, he can be raised from the ground in a minute, by means of a cradle-sling of strong girth web, hooked to the upper side-rails, which, with a slight hand-spike, are turned in the blocks that support them (the extremities of the sling thereby coiling round them), till the horse is elevated to the proper height, and

rendered wholly powerless.]] en A. De Give (1888) het als een gewoon onderdeel van de hoefstal voorstelt.

Op te merken valt dat de smid vele paarden uit de hand, d.i. zonder de hulp van de hoefstal beslaat. Dat is vaak het geval met de jonge en dus wildere dieren, die men met de hand op een soepelere wijze kan houden, en in het algemeen met de lichte paarden. De hoefstal wordt vooral voor zware dieren gebruikt (Kroon et al., 1953). Volgens sommige auteurs, enkel wanneer alle andere middelen faalden (Dieterichs, 1823).

Afb.3

Al is de documentatie over de middeleeuwse hoefstal betrekkelijk arm, wij vinden er verscheidene sporen van in de 14de eeuw. Zo b.v. in de vermoedelijk Vlaamse Roman van Alexander, waar een paard en ... een gans, beslagen worden [[Oxford, Bodl. ms. 264, f° 107 en 124v°. Uitgegeven door M. R. James, *The Romance of Alexander*, Oxford, 1933.]].

Het toestel bestaat uit vier stijlen die bovenaan en onderaan door acht horizontale balken verbonden zijn. Hetzelfde model zou een miniatuur uit een Franse vertaling van het *Rustican du cultivement* van Petrus de Crescentiis, gedateerd van 1373, kunnen tonen (afb. 3)[[Parijs, B. N., ms. fr. 12.330 f° 214v°.]].

Slechts het achterdeel van de hoefstal is evenwel zichtbaar. Een smid bewerkt hier een hoef met zijn veegmes. Ook het retabel *Het mirakel van sint Elooï* in de kathedraal van Elne (Frankrijk), ditmaal van de 15de eeuw, mag bij dat model gerekend worden (afb. 4). Het feit dat de stijlen boven twee bogen vormen, een vrij moeilijke bouwwijze, mag men immers waarschijnlijk toeschrijven aan de wil van de kunstenaar om dat lomp raam enigszins eleganter te maken.

Wij moeten die afbeeldingen uiteraard niet als foto's beschouwen, die elke bijzonderheid weer zouden geven, maar het is toch opvallend dat ze alle een eenvoudige hoefstal voorstellen. De haken b.v., waar men de poot van het dier aan vastbindt, zijn er niet op te zien. Al de stallen zijn lang vermits het paard - in de middeleeuwse documentatie heb ik nog geen rund in een hoefstal aangetroffen - er telkens in zijn geheel in staat.

Zo'n vorm verdween schijnbaar sinds lang in onze streken.

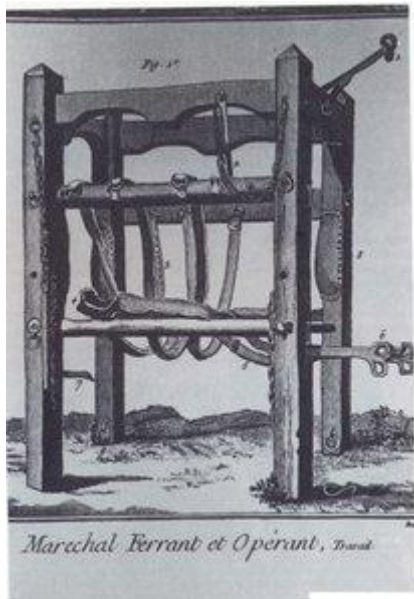
Onze hoefstallen zijn kort en dragen achteraan twee (kromme) stangen, zoals F. de Garsault (1741) en de *Encyclopédie* ze reeds voorstellen (afb. 5) [[*Encyclopédie ou dictionnaire*

raisonné des sciences, des arts et des métiers ... mis en ordre et publié par D. Diderot Parijs, 1740-80, s.v. maréchal-ferrant. De verklaring luidt als volgt: 1) Anneau ervant à passer une corde lorsque l'on donne des breuvages aux chevaux. 2) Levier servant à tourner la barre pour monter les soupentes. 3) Soupentes. 4) Doubles soupentes servant de poitrail et de reculement pour maintenir le cheval dans le travail. 5) Soupentes servant de même. 6) Barres de fer appelées main de travail, servant à lever les piés de derrière des chevaux, soit pour les ferrer ou opérer. 7) Main de devant servant à lever les piés de devant, soit pour les ferrer ou pour les opérer. 8) Coussinet placé en-dedans du travail, de peur que les chevaux ne s'estropient. 9) Anneau donnant attache aux plates-longes avec lesquelles on lève les pieds des chevaux. Wellicht staat stuk 1 aan de verkeerde zijde. Het ziet er immers handiger uit het aan de voorkant te bevestigen. Of was het de gewoonte het paard langs beide zijden binnen te laten, zoals de Garsault (op. cit.) het schrijft : doordat de gaten van dezelfde grootte waren, konden de pennen van de losse stukken zowel voor- als achteraan in de stijlen gestoken worden.]]. Het windas lijkt ook een latere verbetering te zijn. Het eerste spoor dat ik er tot nog toe van gevonden heb, is een Duits fresco, vermoedelijk van ca 1500 (Brandt, 1927) (afb. 6). Aan een zijde eindigen de horizontale onderste balken in twee bogen, die in de grond steken. Werd het paard averechts voorgesteld en gaat het hier om een eerste stap naar de latere kromme stangen? Tot hertoe krijgt deze vraag geen antwoord.

Afb. 4

Samenvattend mag men dus aannemen dat de hoefstal oorspronkelijk enkel een soort van kooi was, die het dier als het ware opsloot. De verdere evolutie, die niets aan het principe veranderde, was op het einde van de middeleeuwen reeds ver gevorderd.

Afb. 5

Op de tweede gestelde vraag, namelijk hoe oud is de hoofstal, volgt reeds een gedeeltelijk antwoord. Op grond van het aangehaalde beeldmateriaal mag men immers aannemen dat het toestel in de 14de eeuw gewoon was. Verscheidene teksten, zoals het reeds aangehaald *Livre des métiers*, bevestigen dat. Wanneer Geoffrey Chaucer b.v. in zijn *Vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg* schrijft dat de jonge vrouw van de timmerman als een veulen in de hoofstal sprong (Sheat, 1957), dan gebruikt hij een beeld dat voor zijn tijdgenoten duidelijk was. In die periode vindt men ook meermaals een toelating *van eender traveelgen voor zijn huis te stellene ter straeten*[[Domaniaal rentenboek van het land van Dendermonde, ca. 1350, aangehaald door Lindemans (1952).]].

In 1375 te Parijs betaalde de smid daarvoor twee goudfranken, en daarbij een jaarlijkse taks (Fagniez, 1877).

Een glasraam in de noordelijke zijbeuk van de kathedraal van Chartres stelt eveneens een hoofstal voor (afb.7). Hoe hij er precies uitzag is niet uit te maken, maar hij is duidelijk herkenbaar. Dat glasraam dateert van 1200-1215, en aldus weten wij dat de hoofstal reeds in het begin van de 13de eeuw bestond.

Oudere sporen heb ik nog niet gevonden. Men houde evenwel rekening met de groeiende zeldzaamheid van de documentatie, vooral van het beeldmateriaal. Het gebrek aan bewijs kan dus te wijten zijn aan een gebrek aan bronnen in het algemeen (David, 1979).

Misschien mag men toch een terminus a quo stellen. Men neemt aan dat het hoefijzer in de 9-10de eeuw te voorschijn kwam (White, 1962). De Romeinen zouden immers maar de soleae, d.i. ijzeren zolen die onder de hoeven gebonden werden, gekend hebben. Men mag waarschijnlijk stellen dat de hoofstal uitgedacht werd op paarden te beslaan - niet alleen om ze te verzorgen - en dus na de 9-10de eeuw uitgevonden werd. Is deze hypothese gegrond, dan blijft er een tijdsspanne over van zo'n driehonderd jaar, die nog te onderzoeken valt.

I.v.m. de geschiedenis van de hoofstal zou ik tenslotte nog een vraag willen stellen aan onze Britse collega's. In 1820 geeft de Lasteyrie twee afbeeldingen van een hoofstal, die in België gemaakt werden. Verscheidene Engelse schrijvers prijzen «the Flemish forge» aan en stellen ze voor als iets bijzonders. Zo b.v. zegt T. Radcliff « to those who have not seen the Flemish forge, the annexed engraving may be matter of curiosity ...» en verder « should it be thought

expedient to adopt it with us, even for unruly horses, the drawing, which is by a precise scale, may be satisfactory» (Radcliff, 1819). Ook R. Southey merkte het toestel op: « the farriers have an iron bar, to which the horse's leg is fastened when it is shod. Others have a more formidable apparatus ... a frame before the door, into which the horse enters and being confined there as in a cage, is unable to move in any direction » (Nicoll, 1903).

Uit zulke teksten, en er bestaan er nog andere (Loudon, 1857; Bubke, 1836), zou men geneigd zijn zich af te vragen of de hoefstal in de 18de-19de eeuw geen toestel was dat hoofdzakelijk in onze streken gebruikt werd, en elders, zo b.v. in Engeland, waar het ook de gewoonte was zonder helper te beslaan, nagenoeg onbekend was. Wij hebben evenwel gezien dat verscheidene bronnen in de 14de eeuw van zijn bestaan getuigen in Frankrijk en in Groot-Brittanje. Men zou dan kunnen besluiten dat de hoefstal behalve in de Lage Landen geleidelijk in onbruik geraakte. Maar in de laatste 150 jaar is de hoefstal in Engeland bekend en tot voor kort bleven er nog verscheidene exemplaren van over [[Vriendelijk meegedeeld door de heer J. Creasey, bibliothecaris van het Museum of English Rural Life te Reading, die de hoefstal als «betrekkelijk ongewoon » beschouwt. In hun A handbook of horseshoeing (Edinburgh, 1898) beschrijven J. N. O. A. W. Dollar en A. Wheatley een hoefstal voor runderen. Ze steunen evenwel veel op buitenlandse boeken, zodat hun werk niet als argument aangevoerd kan worden. Ik dank de heer E. Scourfield, conservator van het Welsh Folk Museum te Cardiff, die me de verwijzing van het boek en fotocopies bezorgde.]] . Waren mensen zoals Radcliff dan slecht geïnformeerd over het beslaan van paarden in hun land, of zouden ze erin geslaagd zijn een toestel dat bij hen in onbruik geraakt was, en dat ze in Vlaanderen « ontdekt » hadden, opnieuw in hun land te introduceren ?

Bibliographie

P. Brandt, 1927.-*Schaffende Arbeit und bildende Kunst*. Leipzig: 305.

J. F. Bubke, 1836.- *British husbandry*: 171.

J. David, 1979.- Het middeleeuws gereedschap. Enkele problemen, in *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*: 116.

F. A de Garsault, 1741 - *Le nouveau parfait maréchal*. Parijs : pl. 20.

A. De Give, 1888. - *Handboek van het hoefbeslag*. Brussel: 53.

de Lasteyrie, 1820-21. - *Collection de machines, d'instruments, constructions, appareils, etc. employés dans l'économie rurale, domestique et industrielle*. Parijs, s. v. Animaux, pl. 2.

I. F. C. Dieterichs, 1823. - *Die Hufbeschlagskunst*. Berlin: 73.

G. Fagniez, 1877. - *Etudes sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au 13e et au 14e siècles*. Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, Parijs : 298.

J. Gessler, 1931. - *Het Brugsche «Livre des Métiers» en zijn navolgingen*. Brugge: 1.22.

C. M. Ghijsen. 1968. - *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*. Den Haag, Brussel.

M. M. Kroon, R. H. J. Gallandat Huet & G. M. Van der Plank, 1953.-*Hoefkunde en hoefbeslag*. Den Haag, 5 : 154.

P. Lindemans, 1952. - *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen: 2.333.

J. C. Loudon, 1857. - *An encyclopaedia of agriculture*. London, 5: 89.

R. Nicoll, 1903. - *R. Southey, Journal of a tour in the Netherlands in the autumn of 1815*. London: 43.

T. Radcliff, 1819. - *A report on the agriculture of eastern and western Flanders*. London: 217.

W. W. Sheat, 1957. - *The complete works of Geoffrey Chaucer*. London: 460 (vers 96).

L. White, 1962. - *Medieval technology and social change*. Oxford: 58.

Afb. 6

Afb.7

Turnhout, maart 1981.
Demontage door technische ploeg van het Projekt Industrieel Erfgoed.
Stoommachine, N. V. Vanden Kerchove, Gent, ca. 1920.

INDUSTRIELE ARCHEOLOGIE IN VLAANDEREN BEGINT ZICH TE ORGANISEREN

Adriaan LINTERS

Licentiaat nieuwste geschiedenis (R. U. Gent)

Coördinator Project Industrieel Erfgoed, Sint-Truiden

Beheerder VVIA, Gent

*Lid beheerraad The International Committee
for the Conservation of the Industrial Heritage*

Résumé

L'auteur décrit le processus de développement de l'archéologie industrielle dans la région flamande du pays, ainsi que le caractère concerné et actif de la VVIA (Association flamande d'archéologie industrielle), créée en 1978.

Abstract

The author describes the development process of industrial archaeology in the Flemish area of Belgium, and the thereby concerned and interested action of the VVIA (Flemish association of industrial archaeology), created in 1978.

Toen het in 1974 opgerichte (nationale) *Centrum voor Industriële Archeologie - Centre d'Archéologie Industrielle*, begin 1976 een roemloos einde kende als gevolg van interne lethargie, betekende dit feit voor tal van vrijwilligers en beoefenaars van de discipline een ernstige frustratie. Vooral omdat zij voelden hoezeer het nodig was om de respons van de succesvolle tentoonstelling *En Toen Kwam De Machine: kennismaking met de industriële archeologie*, die einde 1975 in de Brusselse Passage 44 georganiseerd werd en ruim 82.000 bezoekers trok, in goede banen te leiden.

Het ontbreken van een efficiënte en actieve organisatie betekende toen een vertraging van minstens een drietal jaar in de ontwikkeling van de industriële archeologie in Vlaanderen.

Vanaf 1975, het *Monumentenjaar*, hadden kringen van monumentenzorg echter eveneens de nodige interesse voor het onderwerp gekregen. Inderdaad, tal van oude fabrieken zijn op zijn minst opvallende getuigenissen in het stadslandschap, ganse series proletariaatswoningen domineren de stadsontwikkelingen uit de 19de eeuw. Beide waren attractieve experimenteerobjecten voor ideeën van « renovatie » of « *adaptive re-use* » : men kon er zonder al te grote schade zijn creativiteit op botvieren, hun structuren leenden zich uitstekend tot de (vaak meest) verregaande ingrepen, en er bestond geen noemenswaardige « inhoudelijke » tegenstand tegen het transformeren van een fabriek tot kultuurtempel, woning, supermarkt, of eender wat - tenminste niet in dezelfde mate als wanneer men de Akropolis aan eenzelfde behandeling zou willen onderwerpen.

Voeg deze architectuur-creatieve interesse bij een algemene opleving van een ruime belangstelling voor de 19de eeuw, en de interesse van monumentenzorg is snel verklaard.

Dit resulteerde onmiddellijk in het feit dat industriële relikten opgenomen werden in de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen, niet alleen of niet louter omdat zij één of andere belangwekkende architecturale frivoliteit vertoonden. Bedrijven, arbeiderswoningen, stations, bruggen, werden - naarmate de inventarisatie zich verruimde en verdiepte - meer en meer gerepertorieerd omwille van hun typologische, technische, of inherente waarden. De evolutie van deze aanpak is best te volgen wanneer men de verschillende volumina uit de reeks *Bouwen door de Eeuwen Heen* (samengesteld door de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, en uitgegeven door de Uitg. Snoeck-Ducaju & Zn, te Gent) achtereenvolgens doorneemt : *Halle-Vilvoorde* (1975), *Antwerpen* (eerste deel in 1976, tweede deel in 1979), *Gent* (eerste deel in 1976, tweede en derde deel in 1979), *arrondissement Aalst* (twee delen, beide verschenen in 1978), en het *arrondissement Hasselt- St.-Truiden* (twee delen, beide verschenen in 1981). In deze volumina vindt men naast trapgevels, barokhuizen, kerken, kloosters en kastelen, steeds meer industrieel-archeologische sites beschreven, waarbij op te merken is dat (in tegenstelling tot de doorsnee-architectuur) vaak een poging gedaan wordt tot grondig historisch onderzoek en analyses van de (o. m. technische) binnenstructuren : vooral de twee laatste delen gewijd aan Gent, en de inventarisatie van de Limburgse mijnstreken getuigen hiervan.

Vanaf begin 1978 werd in de schoot van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg een *Bureau voor Industriële Archeologie en Molenzorg* opgericht (p/a Recolettenlei 6, 9000 Gent). Wie hierin echter grootse verwachtingen koestert komt ietwat bedrogen uit. Eén hardwerkende inspekteur in tijdelijk-vast dienstverband is er thans belast met de zorg voor de ruim 213 watermolens, 142 windmolens en 206 molenrompen die Vlaanderen nog rijk is, plus uiteraard de stations, bruggen, bedrijven, stoommachines, arbeidershuisvesting, enz ... enz ... Maar, het *Bureau* bestaat, doet zijn best, en de eerste resultaten zijn er, zoals blijkt uit het overzicht van de afrekening van rijkssubsidies voor molenrestauraties (waarbij dient opgemerkt dat het bedrag van de subsidiëringen rechtevenredig is met de interesse, de motivatie en dus het aantal ingediende dossiers) :

1977	2. 937. 472 fr
1978	17. 234. 106 fr
1979	35. 305. 045 fr.

Voor 1980 werden nog geen definitieve cijfers bekendgemaakt.

Men kan dus slechts de hoop uitspreken en ijveren voor een verdere efficiënte uitbouw van deze structuur.

In 1978 werd eveneens de *VLAAMSE VERENIGING VOOR INDUSTRIELE ARCHEOLOGIE* vzw. (Postbus 30, postkantoor Maria Hendrikaplein, 9000 Gent-12) opgericht, met de bedoeling om de inspanningen van vrijwilligers te stimuleren en te coördineren. De statuten van deze vereniging werden goedgekeurd op (symbolisch ???) 1 mei 1978, en bepalen in art. 2 het doel:

1° - Het promoveren der industriële archeologie en van het wetenschappelijk onderzoek in dit verband ;

2° - Het zich inzetten voor het behoud van industrieel-archeologische relikten.

Art. 2 verduidelijkt ook : *Als industriële archeologie wordt gezien : de studie van de materiële cultuur der industriële periode.*

Dat er aan een dergelijke vereniging een nood bestond blijkt duidelijk uit de steeds groeiende respons, die zich eveneens in het leden-aantal weergeeft :

1978	188 leden
1979	241 leden
1980	265 leden
1981	343 leden (einde augustus).

De werking van de vereniging drijft echter volledig, óók financieel, op vrijwillige medewerkers en vrijwillige bijdragen van leden en sympathisanten. Dit kan een nadeel lijken, doch is tevens een sterkte, zowel voor wat betreft de motivatie van de medewerkers, als voor de oriëntatie van de VVIA naar het vrijwilligerswerk toe.

De basis-activiteiten bestaan uit :

- het sensibiliseren van het publiek voor de noodzaak van studie, behoud en valoriseren van het industrieel erfgoed,
- informatie verschaffen aan leden en niet-leden (o. m. door regelmatige perskommunikees) over het industrieel-archeologisch gebeuren in binnen- en buitenland - zo zorgt de VVIA o. m. voor de verspreiding van de mededelingen en aankondigingen van The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage in België,
- optreden als contactpunt en katalysator voor de coördinatie tussen individuen, verenigingen en instellingen,
- het verdedigen van de belangen van de industriële archeologie en van de beoefenaars ervan.

Wat dit laatste aanbelangt kan geweest worden op de akties die de VVIA voerde (en nog steeds voert) om het verdwenen *Musée de l'Industrie* (opgericht in 1824 door Willem I) terug te vinden. Op dit ogenblik wordt eveneens opgetreden tegen de regelmatige weigeringen van het Belgisch Leger om mee te helpen bij de redding van industriële relikten. Het transportprobleem, of bepaalde technische problemen zijn nl. de voornaamste hinderpalen waarop nieuwe museologische initiatieven of groepen vrijwilligers stuiten. Verwijzend naar het dienstverlenend optreden van de *Royal Engineers* (genie) in Groot-Brittannië, tracht de VVIA o. m. via parlementaire weg de Belgische militaire overheid van de noodzaak en de sociaal-kulturele waarde van een dergelijk optreden te overtuigen ... tot op dit ogenblik echter tevergeefs !

Ondanks deze aspecten van haar werking is de VVIA niet van plan eigen kollekties aan te leggen: de vereniging zal nooit een eigen museum uitbaten, of een bibliotheek- of documentatiecentrum openen.

Het optreden van de VVIA beperkt zich er meestal toe om personen die voorwerpen in schenking of bruikleen willen afstaan in kontakt te brengen met belanghebbende instellingen of organisaties.

Belangrijk is de aandacht die geschonken wordt aan INFORMATIE en VORMING van de geïnteresseerden.

Regelmatig worden lezingen, studiedagen en studiereizen georganiseerd. Op 4 en 5 april j. l. nam de VVIA het initiatief tot organisatie van de *Eerste Vlaams-Nederlandse Ontmoetingsdagen voor Industriële Archeologie*, waarvan op dit ogenblik reeds de zekerheid verkregen is dat deze in de toekomst alternerend jaarlijks in Nederland en België zullen plaats vinden. In 1980 werd een studiereis naar Londen ingericht, en tijdens de maand juli 1981 naar Zuid-Engeland (in samenwerking met het Department of Adult Education van de Universiteit van Southampton); op 31 oktober en 1 november e. k. wordt een bezoek aan Noord-Frankrijk gepland. Regelmatig worden stadswandelingen georganiseerd in gemeenten als Gent, Aalst, Ronse, Ninove, Izegem, Antwerpen, enz..., die in de loop van volgend jaar hun neerslag zullen vinden in een aantal geïllustreerde wandelgidsen.

In de schoot van de VVIA werkt thans reeds een permanente stuurgroep Vorming, die zich niet alleen bezig houdt met de mogelijkheden om industriële archeologie aan te wenden in de schoolpraktijk (niet alleen in de lessen geschiedenis, maar bv. eveneens in de lessen wetenschappen, talen, e. d. m.), doch tevens belast is met de organisatie van allerhande vormende activiteiten. Tijdens het seizoen 1980-81 werden in alle gewesten van Vlaanderen ééndaagse vormingsdagen ingericht, en thans accentueert men zich op voorlichtingsavonden i. s. m. historische en andere sociokulturele verenigingen - alhoewel de respons van bv. ingenieurs-verenigingen nog zeer klein is.

Op 15 oktober e.k. zal, in de Studio van het Centraal Station te Brussel eveneens een studie- en informatiedag georganiseerd worden voor beleidsverantwoordelijken (o.m. politici) en verantwoordelijken uit de sociale, kulturele, economische, industriële sectoren. Inleider op deze studiedag is Dr. Neil Cossons, dir. van het Ironbridge Gorge Museum; naderhand wordt de aanwezigigen een status questionis van de industriële archeologie in Vlaanderen aangeboden, en volgt een paneelgesprek m.b.t. aspecten van museumwerk, archiefbehoud, monumentenzorg, toerisme en juridische situaties.

Een tweede permanente stuurgroep van de VVIA is belast met aspecten van het *Behoud van Onroerende Goederen*. Deze sub-groep stelt o.m. een inventaris samen van spontane en geplande voorbeelden van renovatie van industriële panden, en tracht als gangmaker op te treden naar de scholen en instituten voor architectuuronderwijs.

Op dit ogenblik worden plannen onderzocht om eveneens stuurgroepen over *Industriële Archeologie en Toerisme* en over *Industriële Archeologie en Museologie op te richten*.

Op 21 juli j.l. opende de VVIA in Gent een *Informatiecentrum voor Industriële Archeologie* (Winkelstraat 19). Voorlopig is dit enkel op zaterdagmorgen geopend, maar naarmate de mogelijkheden hiertoe voorhanden zijn (er wordt o.m. geopteerd voor een Bijzonder Tijdelijk Kader) zal dit Informatiecentrum ook op andere dagen en uren te bezoeken zijn.

Dit informatiecentrum is géén bibliotheek. Het is een plaats waar elke geïnteresseerde kan binnenlopen, en kan kennis nemen van medegedeelde activiteiten (kalender); men kan er allerhande folders en brochures verkrijgen (zoveel mogelijk gratis!); men kan er boeken en andere uitgaven kopen die niet of moeilijk via de normale boekhandel verkrijgbaar zijn.

In de toekomst moet men er ook een informatiebank over verenigingen, initiatieven, musea, enz ... kunnen consulteren. De informatie wordt niet beperkt gehouden tot België.

In de loop van 1980 werd door de VVIA tevens gestart met een *Fonds voor het Behoud van het Industrieel Erfgoed in Vlaanderen*, waarvan - aldus het huishoudelijk reglement - de bedoeling is *konstruktief mee te werken aan het behoud van het industrieel erfgoed, roerend zowel als onroerend in het Nederlandstalig Cultuurgebied van België*. De VVIA tracht, alsnog zonder vrij veel succes gezien er slechts een 6000 frank in kas is, gelden in te zamelen, welke bestemd zullen worden om initiatieven aan te moedigen of te belonen. Konkreet wordt gedacht aan het toekennen van aanmoedigingspremies of -prijzen, steunbijdrage, enz ... Zo zou bv. een kollektieve verzekering kunnen afgesloten worden voor de vrijwilligers die zich inzetten voor behoud en restauratie, of wordt ook aan een architectuurprijs gedacht.

Het gebruik van de fondsen wordt gecontroleerd door een commissie, samengesteld uit vooraanstaanden uit sociale, economische, culturele en politieke organisaties.

Tenslotte dient vermeld dat de VVIA een (eerder onregelmatig verschijnend) driemaandelijks berichtenblad VVIA-Berichten publiceert, en het verschijnen van een jaarboek *Industrieel Erfgoed* aankondigt. Thans bestaan er tevens plannen om te starten met een kumulative gazetteer van industrieel-archeologische sites, en wordt het verschijnen van een reeks postkaarten voorzien voor begin 1982.

Einde 1979 werd - via een aantal bestaande kontakten - gehoopt dat de *Viering 150 Jaar België* een nationaal (of eventueel gewestelijk) initiatief zou brengen, dat het belang van België in de industriële geschiedenis van West-Europa zou poneren, en dat een activiteit zou inzetten om de nog resterende monumenten uit de industriële periode te valoriseren.

Deze hoop bleek ijdel.

De meeste beloften werden niet ingelost, en politieke verschuivingen en verhoudingen kelderden een aantal projekten die - mits koördinatie - een waardevolle inbreng zouden betekend hebben.

Een kans werd verkeken.

Nochtans kenmerkte deze viering wel de inzet van enkele initiatieven op subgewestelijk vlak, niet alleen in Vlaanderen, doch ook in Wallonië (bv. de uitbouw van het *Musée de la Mine* in Blegny-Trembleur, nabij Luik).

In het Vlaamse landsgedeelte zou de Provincie Limburg aan de basis liggen van een breed-uitgesponnen en geïntegreerd *Project Industrieel Erfgoed* (Begijnhof 59, 3800 St.-Truiden). De hoofdbedoeling hiervan is op een gekoördineerde en wetenschappelijk verantwoorde wijze een werking te stimuleren m.b.t. studie, documentatie, behoud en valorizatie van het industrieel erfgoed. Het *Project Industrieel Erfgoed* opteerde daarom van bij de start niet voor een « alleen-wijsheid », maar wil wèl optreden als katalysator die een sneeuwbal(len) effect moet aanmoedigen. Daarom dient uitgegaan van een open, naar het publiek gerichte werking, en dient in belangrijke mate plaats ingeruimd voor coördinatie van de inspanningen van lokale entoesiastelingen, groepen, organisaties en instellingen.

De periode 1979-1980 was door het P.I.E. een experimenteerperiode: wat kan, wat moet, en hoe? Via een aantal workshops, tentoonstellingen, publikaties, lezingen en filmvoorstellingen, werd het publiek met het onderwerp in contact gebracht, en werd het terrein « bouwrijp » gemaakt.

Op dit ogenblik wordt, in het kader van de P.I.E.-werking, een *Centrum voor Studie en Dokumentatie van het Industrieel Erfgoed* gerealiseerd. Ca 3000 boeken, een 350-tal tijdschriftentitels moeten operationeel zijn vóór het einde van 1981. Men hoopt de fototheek (thans reeds een 8000-tal negatieven en een 1500 kleurendia's) op punt te stellen tegen einde 1982. Een verzameling van ikonografisch materiaal, kaarten en plans, wordt tevens aangelegd. Belangrijk is te vermelden dat reeds verschillende firma's gratis hun bibliotheek en niet meer gebruikte documentatie aan het P.I.E. aanboden - alhoewel deze documenten voorlopig, door (het eeuwige !!!) personeelstekort, nog niet konden opgehaald en/of verwerkt worden.

Op dit ogenblik wordt door het P.I.E. ook de realisatie voorbereid van een *Sociaal-Economisch Archief voor Limburg*. Een tweetal archieven werden reeds opgevangen, doch de hoofdbedoeling van deze deel werking is een instelling en/of dienstverlening uit te bouwen, belast met het behoud van archivalia van of over de sociale, economische, technische, wetenschappelijke en industriële ontwikkeling van de provincie.

Uiteindelijk wordt de realisatie van een *Museum voor het Industrieel Erfgoed* gepland, alhoewel de toerist er weinig hoop op moet hebben om dit vóór de jaren 1990 te bezoeken! Toch werd reeds met kollektievorming gestart, nadat de N.V. Kempische Steenkoolmijnen pro deo ruimten voor depot van zware en volumineuze voorwerpen ter beschikking stelde. In maart-april j.l. verwierf en transporteerde het P.I.E. een ca 35-tons tandem compound stoommachine (Vanden Kerchove, Gent, ca. 1920) uit een voormalige papierfabriek in Turnhout.

Uiteraard vertragen technische redenen de realisatie van een dergelijk museum : te weinig realiseren openbare instellingen zich nog welke problemen met een dergelijke uitbouw komen kijken.

Maar anderzijds kadert de langzame realisatie in een gekozen « ideologie ». Er wordt nl. niet uitgegaan van één groot centraal museum, maar wel van een gedecentraliseerde werking. Het « Industriemuseum », zal een centraal punt zijn (men vraagt zich zelfs af of dit « centraal » moet), waar de bezoeker d.m.v. voorwerpen, foto's, documenten en audio-visuele hulpmiddelen informatie krijgt over inhouden, structuren en mechanismen van de industriële ontwikkeling en zijn gevolgen (bv. wat betekent « energie » in een industriële maatschappij). Van daaruit zal hij echter zich naar een aantal gedecentraliseerde en gekoördineerde « antennes » moeten wenden om specifieke informatie over specifieke (en vaak plaatsgebonden) aspecten op te doen (bv. wat is de rol van steenkool in de energievoorziening, bv. welke energie brengt een watermolen in beweging, enz...). Deze

antennes worden niet noodzakelijk - en zelfs bij voorkeur niet - door het centraal initiatief uitgebouwd en/of beheerd, maar wel door lokale initiatiefnemers die hun verantwoordelijkheid nemen op hun specifiek terrein (gemeenten, VVV's, firma's, vzw's, enz ...).

Deze opstelling veronderstelt op de eerste plaats dat men plaatselijke initiatieven stimuleert, steunt, helpt in hun ontwikkeling - maar tevens dat de plaatselijke initiatieven bereid zijn zich in te schakelen in het algemeen kader. Ten behoeve van de centrale werking verworven objecten, zullen daarom niet noodzakelijk centraal opgesteld worden, maar wel op die plaats (eventueel in bruikleen) waar hun opstelling de meest efficiënte vorm van valorizatie oplevert.

Deze werking houdt inderdaad een aantal gevaren in, en staat of valt met de openheid, met de mate waarin respons opgewekt wordt en kan opgevangen of begeleid worden. M·a·w. met de beschikbaarheid aan gekwalificeerd personeel om deze publiekgerichte werking te verzekeren.

Deze opties hebben echter het grote voordeel dat hier op een, voor Vlaanderen en België unieke wijze kan geëxperimenteerd worden met benaderingsvormen voor het industrieel erfgoed.

Naast deze vermelde « centrale » of gewestelijke initiatieven en instellingen, bemerkt men sedert korte tijd een opbloei van allerhande lokale en plaatsgebonden initiatieven.

Gemeenten maken dankbaar gebruik van Bijzondere Tijdelijke Kaders om nieuwe musea in ontwikkeling te stellen, om vroegere initiatieven te (re)organiseren, of om een aantal accenten anders te leggen.

De Stad Gent nam in 1976 de beslissing om te starten met een textielmuseum, en kocht toen de voormalige spinnerij Van Acker aan Bachte Walle aan, om er het museum in te huisvesten. Ook hier zit men nog steeds in de verwervingsfase, maar intussen leverde het museum (thans omgedoopt tot *Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*) verdienstelijk werk m·b·t. een aantal aspecten zoals de gasnijverheid, dranknijverheid, en vooral de orale geschiedschrijving.

In Kortrijk nadert intussen het *Nationaal Vlasmuseum* zijn realisatie. In Ronse wordt, o·m. door Senator De Rouck, gepleit voor een lokaal-gebonden textielmuseum, alhoewel onlangs het textielbedrijf Cambier waarop men zijn hoop gesteld had gesloopt werd. Heemkundige Musea in Deinze, Eeklo, St.-Niklaas,... nemen of namen reeds initiatieven om hun textielpatrimonium te valoriseren. Zonder het *Provinciaal Textielmuseum Vrieselhof* in Oelegem te vergeten.

In Hasselt realiseert het stadsbestuur het *Nationaal Jenevermuseum*. In Izegem kan men reeds het Nationaal Schoemuseum bezoeken, en opent het *Borstelmuseum* weldra zijn deuren in een voorlopige opstelling; vermelden we ook dat Izegem zich inspant om de stoommachine van de elektrische centrale (1645, tandem compound-machine, 1937, SEM-Carel-Vanden Kerchove, wettelijk beschermd bij KB. van 1978- 02-21) te valoriseren.

Poperinge bouwt zijn *Hoppemuseum* verder uit. In Turnhout krijgt het *Nationaal Museum voor de Speelkaart* steeds meer interesse voor industrieel-archeologische aspecten. Enz...

Interesse van industriëlen vertaalde zich o·m. in de realisatie van het *Bocholter Brouwerijmuseum*, het *Landbouwmuseum* te Sijsele, de typografische kollektie *Strobbe* te Izegem, enz...

Lokale initiatieven vanuit vzw-hoek hebben zich o.m. op museum (stoom)-spoorlijnen geworpen. Op dit ogenblik stoomt de *Museum Stoomtrein der Twee Bruggen* te Vilvoorde, weldra openen de *Belgische Vrienden van de Stoomlokomotief* hun museumlijn op een deel van het oude tracé van Lijn 62 (Oostende-Torhout), en in 1982 start eveneens de *Toeristische Trein Zolder* op een gedeelte van het oude mijnspoor aldaar.

Andere initiatieven zijn thans onoverzichtelijk. Tal van projecten, waarvan in de verste verte de realiseerbaarheid niet kan geëvalueerd worden, duiken her en der op.

Deze initiatieven moeten niet met het badwater weggeworpen worden. In vele gevallen getuigen zij van een sterke betrokkenheid van de initiatiefnemers met lokale of thematische aangelegenheden. Wanneer we de huidige toestand vergelijken met deze, ruim een decennium geleden in Engeland, lijkt er weinig verschil te bestaan : in Engeland is inmiddels (bijna) het kaf van het koren gescheiden, en wisten zeer belangrijke projecten die oorspronkelijk vanuit een zeer onvaste individuele basis startten, thans hun waarden te poneren.

Vlaanderen zal waarschijnlijk een gelijkaardige evolutie doormaken. Musea-initiatieven, projecten tot behoud en valorisatie van gebouwen en landschappen, oude machines, zullen nog wel enkele jaren gespuid worden.

Men kan slechts hopen dat deze initiatieven tot koördinatie bereid zullen zijn, en zich niet op concurrentiële basis t.o.v. elkaar zullen ontwikkelen. In Groot-Brittannië en in een aantal andere landen kon zulks een aantal jaren geleden nog getolereerd worden, toen men teerde op de verworvenheden van de « golden sixties ». De economische toestand ligt nu wel éniëszins anders ... en wij vrezen dat wanneer harde concurrentie losbreekt een aantal inhoudelijk-waardevolle projecten zullen gekelderd worden ten voordele van commerciële en economischuitgebate (wij schreven bijna: « uitgebuite ») initiatieven.

Mogelijk kunnen ook op dit vlak de verantwoordelijke instanties een stimulans betekenen.

RECENSIONES

ACADEMIE ROYALE DE BELGIQUE (1980)

Florilège des sciences en Belgique, II.

Académie royale de Belgique, Classe des Sciences, Bruxelles, 709 p., ill.

Nous eûmes déjà le plaisir de critiquer l'ouvrage que la Classe des Beaux-Arts de l'Académie royale de Belgique réalisa en 1980 pour commémorer le cent cinquantième anniversaire de la Belgique (*Technologia* 3:79-80).

Nous avons maintenant celui de traiter du volume que la Classe des Sciences de l'Académie a décidé de publier à l'occasion de cet anniversaire. Car c'est un plaisir d'écrire au sujet d'un beau livre, quand la critique est aisée parce qu'il n'y a qu'à louer et à manifester la gratitude du lecteur satisfait.

En fait, ce très beau volume, sobrement habillé de vert et d'or, est la continuation du *Florilège* que l'Académie avait édité en 1968 - il est bien connu des historiens des sciences en Belgique, puisqu'il traite de la science belge du XIXème et du début du XXème siècle.

Le Florilège « tome second » est consacré aux années 1920 à 1980. Comment s'y est-on pris pour résumer soixante ans de sciences en Belgique? De la meilleure manière qui soit, qui est de faire appel aux compétences les plus diverses quand il est impossible de faire appel à la

compétence d'un seul. Nous aurions préféré une synthèse, l'occasion était belle, du mouvement des sciences en Belgique pendant cette période. Une synthèse qui aurait mêlé les sciences, c'est d'ailleurs une caractéristique de notre temps que les progrès décisifs vinrent des disciplines composites: chimie physique, bio-chimie ... Il aurait fallu, pour ce faire, l'unité de pensée d'un seul historien, mais la tâche aurait été rude et d'ailleurs, n'était-il pas préférable de partager le travail de manière à prévenir, peut-être, certaines jalousies? Le lecteur se gardera d'oublier que nous sommes au pays des autoroutes multipliées et de l'essaimage des candidatures. Donc, au lieu d'une histoire des sciences de 1920 à 1980, on nous présente une dizaine d'esquisses historiques (l'Astronomie, la Chimie, etc ... La Mathématique est malencontreusement absente, ce qui nous étonne; la Technologie aussi, ce qui ne nous étonne pas).

Vingt-six rédacteurs pour ces esquisses, qui occupent la moitié du volume. Le manque d'homogénéité, inévitable avec un tel procédé, est parfois un peu agaçant, et il nous paraît dommage que cette méthode ne permît point de mettre mieux en valeur certaines dates significatives. 1920, par exemple, qui vit la naissance de la Fondation Universitaire, ou 1928, avec la création du F. N. R. S. (Fonds national de la recherche scientifique). Toujours est-il que cette première partie est fort utile pour l'historien des sciences, sauf peut-être le chapitre consacré à la biologie végétale. En renonçant à citer les scientifiques et les écoles *encore actifs* (ce qui sous-entend l'inactivité contemporaine dans les autres disciplines), J. Lebrun qui traite cette matière avec une pudeur extrême ne cite que deux noms: le paléobotaniste Gilkinet et le géologue Renier! C'est un exploit d'écrire l'histoire d'une science telle que la botanique sans pratiquement citer personne. Un exploit inutile.

La deuxième partie de cet ouvrage est une suite de biographies, genre où l'Académie est passée maître: elle s'acquitte, on le sait, avec une bien remarquable qualité, du précieux mandat de composer la *Biographie nationale*.

Dans le volume que nous présentons, il se trouve 34 biographies, dues au travail de 36 biographes.

Accompagnées, comme il se devait, d'un portrait photographique et d'un fac-similé de signature, elles sont généralement excellentes. La multiplicité des collaborateurs, peut-être regrettable pour la première partie du florilège, nous paraît au contraire parfaitement indiquée pour la seconde. Il se mêle parfois aux notices biographiques des souvenirs personnels de biographes, et donc une chaleur humaine qui ne dépare certes pas cet hommage à ceux sans qui nous ne serions pas tout à fait ce que nous sommes.

Que dire encore? Que l'on glanera, de-ci de-là, de précieuses indications sur les mœurs d'un peuple, et l'historien des sciences ne peut pas les négliger quand il tentera de passer de la description à l'explication.

Bornons-nous à citer, à titre d'exemple, cette indication: On peut se *demander si notre pays n'aurait pas pu mieux employer De Wildeman et mieux le soutenir dans ses travaux. Emile Marchal, puis Walter Robyns ont parlé des fastidieuses prestations administratives auxquelles il fut astreint. Peut-être Emile De Wildeman a-t-il en cela partagé le sort de maints grands hommes dans notre petit pays?* (A. Lawalrée).

Les notices ne concernent que des savants ou des ingénieurs décédés. Un traitement spécial a été réservé aux cinq Belges titulaires du Prix Nobel: c'est par leur biographie que commence le florilège. *The right men in the right place*.

J. C. Adriaan LINTERS, editor (1981)
Industrial Archaeology in Belgium.
Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie, Gent, 66 p., ill.

Publié de manière économique mais soignée, cet opuscule est un inventaire de circonstance. L'occasion: la quatrième Conférence internationale sur la conservation du patrimoine industriel qui eut lieu à Grenoble et à Lyon en septembre 1981. Le propos: réaliser le recensement de ce qui existe (exister = vivre = publier...) en Belgique dans le domaine de l'archéologie industrielle.

L'occasion a été particulièrement bien choisie: nul doute que les archéologues industriels de Grande Bretagne et d'ailleurs seront intéressés d'apprendre ce qui se fait en Belgique, petit pays jadis à la pointe de l'industrialisation. Quant au propos, au but même de cet inventaire, il n'a pas tout à fait été atteint. L'éditeur s'en excuse dans une courte préface: *the catalogue of initiative is not complete ... The Walloon part of Belgium is still not having an umbrella organization that co-ordinates local initiatives and efforts. This explains why it was far more difficult to contact and / or inventorize what's going on in the French-speaking part of Belgium.*

C'est vraiment dommage! L'inventaire est intéressant mais, s'il avait été possible de le rendre complet, nous aurions disposé d'un outil dont le besoin se fait de plus en plus sentir dans le petit monde de l'archéologie industrielle belge. Peut-être un émule francophone de Monsieur Linters saura-t-il réaliser ce travail tant attendu?

L'inventaire de Monsieur Linters, bien malgré lui, est donc incomplet. Il présente cependant 28 Musées, Associations et initiatives diverses. Une notice est consacrée à Technologia, dans laquelle est rappelé un des objectifs de notre revue: *l'AIBr manifestait sa conviction que l'ingénieur doit participer activement aux réflexions actuelles sur la nécessité d'étudier et de conserver notre patrimoine archéo-industriel.* Dont acte!

J. C. Baudet

A. JANSSENS de BISTHOVEN (1981)
Livre blanc du patrimoine culturel immobilier.
Fondation Roi Baudouin, Bruxelles, 172 p., ill.

L'archéologue industriel, qui étudie les vestiges matériels de la période « industrielle » de l'humanité, c'est-à-dire, grosso modo, de la machine à vapeur (1705, Newcomen) à l'ordinateur (1948), est naturellement conduit, comme les archéologues des autres périodes historiques, à se soucier de conservation, soit muséographique, soit in situ. Celle-ci, la conservation des monuments et des sites, n'est pas un problème exclusivement technique: les aspects juridiques (propriété), économiques (moyens financiers), administratifs (organisation) et écologiques (esthétique) y prennent une dimension très importante. C'est pourquoi le Livre blanc, qui en fait ne traite quasi exclusivement que du patrimoine architectural, devrait intéresser l'archéologue industriel. En effet, il y trouvera l'état actuel de la législation belge en la matière : la loi du 1931-08-07 sur la conservation des monuments et des sites, et des textes plus récents (Decreet 1972-07-13, Decreet 1976-03-03, Décret 1976-06-28 et Koninklijk besluit 1976-12-06). Il aura ainsi l'occasion d'étudier le décalage des dispositifs réglementaires entre les deux communautés culturelles du pays.

Nous ne savons pas s'il est possible d'être pleinement d'accord avec la philosophie qui sous-tend cet ouvrage, et qui peut être résumée par ce passage du préambule : *Il convient de souligner ici que, dans la plupart des cas, la réhabilitation d'édifices anciens n'est pas plus onéreuse et souvent même moins coûteuse que les constructions neuves. Par comparaison avec ces dernières, les travaux de restauration et de réhabilitation des édifices anciens constituent une sérieuse économie de matériaux ainsi que d'énergie et font appel à une main-d'œuvre plus nombreuse.* N'est-ce pas prendre ses désirs pour la réalité? De toutes manières, cette assertion n'est pas fort utilisable: en matière économique, il n'y a qu'un moyen d'accéder à la vérité - opérer cas par cas, en établissant un relevé exhaustif des coûts et des profits. Il serait fort surprenant que, *dans la plupart des cas*, les coûts d'une main-d'œuvre plus nombreuse soient compensés par une économie des matériaux.

Bien que coûteuse, la conservation des monuments est cependant justifiée par d'excellentes raisons. Pourquoi y ajouter une mauvaise : *Il convient également de souligner la valeur scientifique de ce patrimoine qui fournit aux sciences de la nature les matériaux de leur recherche fondamentale?* Cette phrase, vraisemblablement destinée à un ouvrage sur les parcs naturels, que vient-elle faire ici?

Toujours est-il que le Livre blanc, qui, outre la législation, étudie les mesures fiscales et financières qui permettraient la sauvegarde du patrimoine immobilier (en se limitant aux éléments de ce patrimoine se trouvant en mains privées), fait le point du problème de la conservation des monuments en Belgique. Il ne manque pas de comparer la situation belge avec celle de quelques autres nations: cette étude comparative est peut-être la plus intéressante de cet ouvrage.

J. C. Baudet

Baudet

CREDIT COMMUNAL DE BELGIQUE (1981)

L'industrie en Belgique - Deux siècles d'évolution : 1780-1980.

Crédit Communal de Belgique, Société Nationale de Crédit à l'Industrie, Bruxelles, 322 p., ill.

Le Crédit Communal de Belgique et la Société Nationale de Crédit à l'Industrie ont organisé cette année à Bruxelles une exposition très intéressante. L'ouvrage que nous présentons a été réalisé à cette occasion par le Bureau des Publications du Crédit Communal qui a rassemblé quelques-uns de nos plus éminents spécialistes.

Le volume n'est pas uniquement le catalogue des pièces exposées puisqu'il comporte des études retraçant le panorama de deux siècles d'histoire industrielle belge.

On n'y trouvera pas le tableau des grandes entreprises actuelles avec leur historique et encore moins l'évocation de grandes figures telles que John Cockerill ou Ernest Solvay ...

L'histoire de l'industrie suppose trois approches: l'histoire des techniques, l'histoire économique, l'histoire sociale. Nous constatons que c'est l'histoire sociale qui a le plus retenu l'attention des auteurs. Citons Monsieur Van Der Wee : *Les préoccupations actuelles de la recherche démontrent clairement que les études en cours ne poursuivent pas un but purement anecdotique ou descriptif du processus de l'industrialisation en Belgique, mais qu'elles sont fondamentalement axées sur les questions actuelles et les problèmes de portée sociale).*

Outre le catalogue, l'ouvrage est divisé en quatre parties. La première présente l'éclosion de la Révolution industrielle; la deuxième, de 1848 à 1913, voit l'épanouissement de l'âge industriel; la troisième, de 1913 à 1947, décrit la période au cours de laquelle le mouvement industriel a subi les effets des deux guerres et de la crise de 1929; la dernière enfin, de 1948 à nos jours, distingue en fait deux périodes: de la reconstruction à l'Exposition Universelle (1958) et des années soixante à la crise de l'énergie.

Parmi les études rassemblées, signalons celle de Mademoiselle Bruwier qui aborde la notion de « protoindustrialisation ». S'il nous semble très intéressant de rechercher les antécédents de la Révolution industrielle et de les faire remonter jusqu'au XVIe siècle et même jusqu'au Moyen Age, il ne faut cependant pas minimiser le caractère exceptionnel de cette révolution. La protoindustrialisation préfigure la Révolution industrielle, elle ne l'explique pas.

Si ces différentes études ont abordé, parfois longuement, divers aspects de la Révolution industrielle, il est étonnant que l'importance de la Révolution informatique n'ait guère été perçue. C'est à peine si l'apparition de l'ordinateur (1948) a été soulignée. Au lieu de mesurer toute l'ampleur de cette deuxième révolution, celle-ci n'a été envisagée que sous l'angle social, c'est-à-dire comme responsable de perte d'emplois. Il nous semble que c'est une vue singulièrement étroite des choses ...

La réalisation matérielle est impeccable. Il convient de souligner l'abondante iconographie. Des tableaux, des cartes et des graphiques, notamment ceux établis par Monsieur Gadisseur, regroupant des données statistiques précieuses, facilitent l'approche du sujet. La présentation des documents photographiques - tant en couleurs qu'en noir et blanc - a été particulièrement soignée et sera certainement appréciée par les fervents de l'archéologie industrielle. Parmi ces documents, signalons de nombreuses affiches mettant l'accent sur les problèmes sociaux de l'époque. Enfin, quelques indications bibliographiques à la fin de chaque chapitre sont fort utiles.

M. Dauven